

Münşeât Mecmuâlarının Tarihi Gelişimi Ve Râmi Mehmed Paşa'nın "Hulâsa-i İnşâ" İsimli Eseri

The Historical Development of Münşeât Magazines and
Rahmi Mehmed Pasha's Work that Titled as Hülâsâ-i
İnşâ

ÖZET

Münşeât mecmuaları inşâ ilminin kurallarına uygun olarak yazılmış resmî ve özel mektupların veya şiirlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulan eserlerdir. Bu eserler edebiyat ve tarih açısından son derece önemlidir. Münşeât mecmualarının yazılmasının en önemli amaçlarından biri Emevîler döneminden itibaren İslam devletlerinde çok önemli roller üstlenen kâtiplere yazışma usul ve kaidelerini öğretmek için bu bilgileri gelecek nesillere aktarmaktır. Bilinen ilke münşeât mecmuası Emevî Halifesi II. Mervân'ın kâtibi Abdül-hamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) "Risale ile'l-küttâb" isimli eseridir. Bundan sonra Abbasîler, Fatımîler, Eyyübîler, İlhanlılar, Selçuklular, Türkiye Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde pek çok münşeât mecmuası kalemi alınmıştır. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'nde kâtiplikten, Reisülküttüblığa ve nihayet sadrazamlığa kadar yükselmiş olan ünlü devlet adamı Râmi Mehmed Paşa'nın 1797 yılında, kâtiplik mesleğine özenen oğlu Molla Hasan'a kitabet fenini ve mektup kaidelerini öğretmek için kaleme aldığı, *Hülâsa-i İnşâ* isimli eseridir. On üç fasıldan oluşan bu eserde kitabet âdabı, mektup yazılırken dikkat edilecek hususlar, menşur, tevkîf, nişan, emir, risale, hüccet, sakk vedia, kabale, ceride, harita, mürasele, ruk'a, ser-name, vesika, temessük gibi kavamlar, mektup yazılan kalemlerin özellikleri, Arap harflerinin ortaya çıkışı, kâtip ve münşilerde bulunması gereken özellikler, defter tutulma kaideleri, müd, kise, keyl, kadeh, şinik, şer; zirâ, dakika, kırât, miskal ve dirhem gibi ölçü birimleri ile vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Ahahtar Kelimeler: Münşeât Mecmuası, Râmi Mehmed Paşa, Hulâsa-i İnşâ

Ersin KIRCA

Dr.

Başbakanlık Osmanlı

Arşivi Daire Başkanlığı

ersnrca@gmail.com

«İlk inşâ örnekleri Hz. Muhammed'in İran, Mısır ve Habeşistan gibi civarındaki ülkelerin meliklerine, kendilerini İslâm'a davet için yazdığı mektuplardır. İslâm devletlerinin bürokratik bir yapı kazanması sonucunda divan kâtiplerinin önemi artmış ve yapacakları işler çeşitlenmiştir.»

Eser Geçmişi

24/10/2016'da başvuru alındı, 04/12/2016'da kabul edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 24/10/2016, Accepted on 04/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281917>

ABSTRACT

Münşeât magazines are Works created by bringing together official and private letters or poems that written according to the rules of inşâ. These Works are extremely important in terms of literature and history. One of the most important aims of writing the Münşeât magazines to teach the correspondence and the bases of correspondence to the clerks and convey this information to future generations. The first known Münşeât magazine was “Rasale ile’l-küttâb” work of Abdül-Hamîd al-Qâtib (b. 132/750) who was Umayyad Caliphate Mervan’s clerk. From then on, many Münşeât magazines were written in the period of Abbasids, Fatimids, Ayyubids, Ilkhanids, Seljuks, Turkey Seljuks and Ottoman Empires. One of these Hulâsa-i İnşâ, which written by the famous statesman Rami Mehmed Pasha, who had ascended to the top of the monument, the reisulktütblüğ and finally to the Grand Vizier in the Ottoman Empire. Rami Mehmed Pasha wrote this work in 1797 to teach the principles of clerkship and letter writing for his son Hasan, who wanted to be a clerk. This work consists of thirteen chapters. At this chapters detailed information is given about writing rules, terms such as “menşur”, “tevki”, “nişan”, “sakk”, “vedia”, “kabale”, “cerîde”, map, “mürâsele”, “ruk’a”, headline, “vesika”, “temessük”, features of letter writing pens, the emergence of Arabic letters, bookkeeping procedures, measurement units such as “müd”, “kise”, “keyl”, “kadeh”, “şinik”, “şer”, “zirâ”, “dakika”, “kırât”, “miskal” and “dirhem”, and taxes.

Keywords: Münşeât magazine, Rami Mehmed Pasha, Hulâsa-i İnşâ

GİRİŞ

1- İnşâ, Teressül, Münşî ve Münşeât Kavramları

Inşâ kelimesi Arapça “neşe” kelimesinin if’âl babı olup lugatta “yapma, vücud getirme, imal”, anlamlarıyla beraber “kaleme alma, edebiyat kaidesine tatbiken kullanılan bir ifade-i tahririye”¹ mânalarına gelmektedir. Eski Türk Edebiyatında, hem, sanatlı ve süslü nesir yazılarına, hem de, maksadı en fasih ve edebî şekilde ifade ederek kaleme alma işine inşâ denir.² Bu sanatı konu edinen disipline “ilm-i inşâ” denir. İlm-i inşânın konusu manzum yazılardan ziyade belîğ ve fasih nesir yazıların nasıl yazılması gerektiğidir.

İlm-i inşânın dallarından biri olan *teressül* ise her bir taifeye uygun hususi ıstılah ve usullerle yazı yazılmasıdır. Ünlü reisülküttab ve sadrazam Râmi Mehmed Paşa’ya göre kâtipliğin birinci edebi, mektubun unvanını ve elkâbını muhatabının zatına ve rütbesine muvafık yazmaktır.³ Osmanlı resmî yazışmalarında farklı görevlerdeki kişiler için farklı elkab ve unvanların kullanılıyor olması inşâ ve teressül ilminin önemini arttırmış ve çok sayıda münşeât mecmuasının kaleme alınmasına sebep olmuştur.

1 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Dersaadet 1317, s. 177,

2 Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergisi’nin Münşeâtı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1995, s.1

3 “Kâtibe lâzım olan unvan-ı mektubu ve ta’rif ve elkabı ve su’âl ve cevâbı her kimsenin zatına layık ve rütbesine muvafık tahrir ide.” Râmi Mehmed Paşa, *Hulâsa-i İnşâ*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no: T5492, s. 68

Münşi “yapan, inşâ eden” manalarına gelmekle beraber ıstılahî manada bir maddeyi nesren ve mükemmelen kaleme almağa muktedir adam,⁴ güzel nesir yazan, inşâ tekniğine uygun olarak belîğ yazılar kaleme alabilen, inşâ ilmiyle meşgul olan kişi demektir.⁵ İyi bir münşinin edebî ilimleri ve sanatları çok iyi bilmesi, Arapça ve Farsça’ya vâkıf olması, birçok âyet, hadis ve hikmetli meseller ile beraber meşhur şiir ve beyitleri ezbere bilmesi ve bunları yerli yerince kullanabilmesi gerekmektedir.⁶

Münşeât ise kaleme alınan güzel yazılar, bir münşinin yazdığı şeyler, fenn-i inşaya müte’allık eserler ve mektuplar⁷ manasına gelmektedir. Münşeâtın ayrıca “yelkeni çekilmiş gemi, yelken açmış gemi”, manaları da vardır.⁸ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de bu mana ile kullanılmıştır.⁹ Kur’an’daki anlamından hareketle münşeât kelimesi edebî ve ilm-i inşaya müteallık eserlerin toplandığı kitap, yani münşeât mecmuası anlamına da gelmektedir.

2- Münşeât Mecmualarının Tarihi Gelişimi

İlk inşâ örnekleri Hz. Muhammed’in İran, Mısır ve Habeşistan gibi civarındaki ülkelerin meliklerine, kendilerini İslâm’a davet için yazdığı mektuplardır.¹⁰ İslâm devletlerinin bürokratik bir yapı kazanması sonucunda divan kâtiplerinin önemi artmış ve yapacakları işler çeşitlenmiştir. İlk inşâ eserleri kâtiplere yazı yazma ve kitabet usullerini ve âdâbını öğretmek amacıyla yazılan eserlerdir.¹¹

İnşâ ilmi, resmî yazışmaların nasıl yapılacağını konu edindiği için devlet kurumları içerisinde bu görevi üstlenen kâtiplerin görev almaya başlamasıyla birlikte bu makamın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak gelişmiştir. Bir devlet kurumu şeklinde divan kâtipliği Hz. Muâviye tarafından *Dîvânü’r-re-sâil* adı altında kurumlaştırılmış¹² ve bunun hemen ardından devletin muhtelif makamları arasındaki yazışmaların nasıl yapılacağını gösteren eserler yazılmaya başlamıştır. Bu eserlerden günümüze ulaşanlarının en eskisi, Emevî Halifesi II. Mervân’ın kâtibi Abdül-hamîd el-Kâtib’in (ö. 132/750) “*Risale ile’-küttâb*”ıdır.¹³

Fâtımîler ve Eyyübîler döneminden oldukça zengin münşeât mecmuaları günümüze ulaşmıştır. Yâkût el-Hamevî, Ebü’l-Kasım İbnü’s-Sayrafî ve Kadı el-Fâzıl en önemlilerindedir. Bunların ardından divan kâtipliği yapmış pek çok müellifin kaleminden çıkmış olan mektuplar, mecmualar halinde derlenerek nakledilmiş ve bir kısmı neşredilip ilmî açıdan incelenmiştir.¹⁴

4 Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, s. 1416

5 Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergisi’nin Münşeâtı*, s. 12

6 Bekir Kütükoğlu, “Münşeât mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996)*, İstanbul 1998, s. 171

7 Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, s. 1415

8 Haksever, *A.g.e.*, s.16

9 “Denizde Yüce dağlar gibi yükselen gemiler de onundur.” *Rahman Süresi*, 24

10 İsmail Durmuş, *A.g.m.*, s. 335

11 İsmail Durmuş, *A.g.m.*, s. 335

12 Mustafa S. Küçükaşçı, “Kâtip”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, s. 49

13 *A.g.m.*, s. 335

14 İsmail Durmuş, *A.g.m.*, s. 337

İlhanlılar devrinde büyük bir gelişme gösteren tarih yazıcılığı yanında inşâ, siyâk ve devlet muhasebesine ait eserler de revaç bulmuştur. Bu eserlerden en önemlileri Muhammed b. Hinduşah al-Nahcavanî'nin *Düstûrü'l-Kâtib fî Ta'yîn al-Maratib* isimli eseriyle anonim bir münşeât olan *Risala al-Şâhibiyya* isimli eserdir.¹⁵ *Risala al-Şâhabîyya* didaktik bir münşeât mecmuasıdır. Eserde kişilerin mertebelerine göre kullanılacak hitap, dua ve elkablar, tabiiyyet ifadeleri, padişah, emir ve sadrlara yazılacak arzlar ve hitaplar ile kadı, ulemâ, şeyh, hatib ve tabiblerin dereceleri hakkında fasıllar bulunmaktadır. Ayrıca eserde ihvaniyet, teşekkür, şikayet, tebrikler ve taziyetler hakkında bir bölüm ve ahidname, berat, yâfte, hesap rakamları ve ilm-i şürût hakkında altı fasıl da yer almaktadır.¹⁶

Türkiye Selçukluları dönemine ait münşeât mecmualardan birincisi *Takârîr ul-Manâsib* isimli münşeât mecmuasıdır. Eser hicrî 720 (1320) tarihinde yazılmıştır. Bu eserim ehemiyeti diğerleri gibi birtakım edebî mektuplar ve inşa nümûneleri yerine tamamıyla resmî ve orijinal belgeler ihtiva etmesi, başka İslam ülkelerinde telif edilen münşeât mecmualarında bulunmayan bazı mühim menşur ve fermanların bu eserde mevcut olmasından ileri gelmektedir.¹⁷

Türkiye Selçukluları dönemine ait bir başka münşeât mecmuası Sa'deddin Mesut isimli bir kişiye ait tamamıyla hususî mektuplarından oluşmaktadır. Mektuplardan Saadeddin Mesut'un sultan, saray çevresi ve yüksek ricalle olan münasebetleri ile devrin sosyal, kültürel ve edebî hayatı hakkında mühim bilgiler elde edilmektedir.¹⁸

Türkiye Selçukluları dönemine ait bir başka Münşeât mecmuası Hasan b. Abdülmü'min'e ait *Rusûmu'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* isimli eserdir. Didaktik amaçla yazılan bu eserin önemi ise her rütbe sahibi için tam bir metin halinde bir takrir veya ferman dercetmesi, yani her rütbenin mahiyeti, makam sahiplerinin vazifeleri, selâhiyetleri, maiyetindekilerin mükellefiyet ve maaşları, vali tayin edilen kişinin tayin olunduğu bulunduğu şehir ve kasabanın ileri gelenleriyle ilişkileri hakkında bilgi vermesidir.¹⁹

Menâhicü'l-inşâ mecmuası Karamanoğulları beyliği tarihine ışık tutacak çok önemli belgeleri ihtiva etmektedir. Ayrıca o devrin kitabet kaideleriyle çok sık kullanılmış olan terkipler ve deyimler yer almaktadır. Karamanoğulları devlet teşkilatında üst düzey görevlilere verilen unvanları ve beylik sınırları içinde oluşturulmuş teşekkülleri belirtmekte ve dönemin kâtiplerinin eğitim seviyeleri hakkında bilgi vermektedir.²⁰

Mevcut bilgilere göre Türkçe inşâ kitaplarının en eskisi Ahmed-i Dâî'nin XV. yüzyılın başlarında telif ettiği küçük risalesi *Teressül*'dür. Eser mektup yazma usul ve kurallarını, kişilere sahip oldukları makamlara göre nasıl hitap ve elkab yazılacağını anlatır.²¹ Bu

15 Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşeât Mecmuası: *Risala al-Şahabiyya*", *Belleten LXIII*, Sayı: 238 (1999), s. 725

16 Osman G. Özgüdenli, *A.g.m.*, s. 726-728

17 Osman Turan, *A.g.e.*, s. XV.

18 Osman Turan, *A.g.e.*, s. 156-157

19 *A.g.e.*, s. 176

20 Abdurrahman Daş, "Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Dönemi Hakkında Târihi Kaynak Olarak Münşeât Mecmualarının Değerlendirilmesi," *AÜİFD*, sayı II, s.217

21 Halil İbrahim Haksever, "Ahmed Dâînin *Teressülü*", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 (2011), s. 1231-1233

eser haricinde ilk dönem Türk inşa kitapları arasında Yahya el-Kâtib'in *Menâhicü '1-inşâ*, Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin *Mecmûa-yı İnşâ* ve Mehmed b. Edhem'in *Gülşen-i İnşâ'sı* ile XVI. yüzyıl şairlerinden Mesîhî'nin 100 kadar örneği ihtiva ettiğinden dolayı *Gül-i Sadberg* adını taşıyan eserleri zikredilebilir.²²

XV. yüzyıl münşilerinden Yahya b. Mehmed el-Kâtib'in, II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerindeki resmî yazılara yer veren eseri *Menâhicü'1-inşâ*, Sarı Abdullah Efendi'nin II. Bayezid'den itibaren IV. Murad dönemi dâhil olmak üzere 170 belgeyi ihtiva eden münşeât mecmuası *Düstûrü'1-inşâ* adını taşımaktadır.²³

Osmanlı Dönemi'nde Tâcîzâde Cafer Çelebi ve Koca Nişancı lakabıyla bilinen Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin yazdığı mecmualar dikkate değerdir. Özellikle Celâlzâde'nin inşa için koyduğu esaslar, kullandığı hitap, lakap ve ifade biçimleri XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı bürokrasisinde örnek alınmıştır. Celâlzâde kadar şöhret bulduğu için "Küçük Nişancı" lakabıyla tanınan Ramazan-zâde Mehmed Çelebi ile *Münşeâtü'1-inşâ* adlı eserin müellifi Okçuzâde Mehmed Şâhî ve Hamza Paşa da bu sahanın tanınmış isimleridir. Bunlara Münşeât sahibi Nergisî ile Veysî ve değişik yönleri olan Sinan Paşa, Lâmiî Çelebi, Âlî Mustafa Efendi, Kemalpaşazâde, Ganî-zâde Mehmed Nâdirî ve Azmîzâde Mustafa Hâletî gibi bazı şahısları da eklemek mümkündür.²⁴

3- Râmi Mehmed Paşa'nın "Hulâsa-i İnşâ" İsimli Eseri

1694-1708 yılları arasında Reisülküttâblık, Sadrazamlık ve Mısır Valiliği gibi önemli görevlerde bulunan ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'na Osmanlı Devleti Murahhası olarak katılan Râmi Mehmed Paşa dönemin en önemli devlet adamlarından birisiydi. Râmi Mehmed Paşa 1065'te (1655) İstanbul Eyüp'te Nişancı mahallesinde doğdu. Şiir ve inşâyâ kabiliyeti sebebiyle Dîvân-ı Hümayun Kalemî'ne girdi ve zamanla kâtipliğe yükseldi. İkinci vezir Damad Musâhib Mustafa Paşa'nın yanında masraf kâtipliği yaptı. Nâbî'nin 1089-1090'daki (1678-1679) hac yolculuğunda onunla birlikte bulundu. Hac dönüşü Mustafa Paşa, Nâbî'yi kethüdâlığına getirince onu da divan efendiliğine tayin etti. Bir müddet kesedarlık yaptıktan sonra beylikçiliğe tayin edildi. 28 Rebülevvel 1106'da (16 Kasım 1694) reîsülküttâblığa getirildi. Ancak Vezîriâzam Elmas Mehmed Paşa ile arası iyi olmadığından Receb 1108'de (Ocak-Şubat 1697) bu görevden azledilerek evinde ikamete mecbur tutuldu.²⁵ Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sadareti döneminde 1 Rebüülâhir 1109'da (17 Ekim 1697) yeniden reîsülküttâb oldu. Karlofça görüşmelerinde Osmanlı Devleti Murahhası olarak yer aldı. Râmî Efendi'nin Karlofça'da müzakereler sırasında gösterdiği diplomasi, vukuf ve dirayet karşı taraf elçilerini de hayrete düşürmüştü. Zorlu geçen celselerde bu özellikleri sayesinde başarılı oldu.²⁶ Daltaban Mustafa Paşa'nın azlinden sonra 6 Ramazan 1114 (24 Ocak 1703) tarihinde sadârete getirildi. Târihlerde "Edirne Vakası" olarak bilinen ve Sultan II. Mustafa'nın azli ve III. Ahmed'in tahta geçirilmesiyle neticelenen isyanda saklanıp firar ederek canını zor kurtardı.²⁷ 15 Şaban 1115'te (24 Kasım

22 Mustafa Uzun, İnşâ, TDV İslam Ansiklopedisi XXII, İstanbul 200, s. 339.

23 Mustafa Uzun, A.g.m, s. 339

24 Mustafa Uzun, A.g.m, s. 339

25 Recep Ahışahı, "Râmi Mehmed Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXIV, s. 449

26 Recep Ahışahı, a.g.m, s. 450

27 Anonim Osmanlı Tarihi, Haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 247-248

1703) tarihinde Sadrazam Moralı Hasan Paşa'nın tavassutu neticesinde padişah tarafından affedildi ve kendisine Kıbrıs Valiliği tevcih olundu.²⁸ 7 Cemâziyelâhir 1116 (7 Ekim 1704) tarihinde Süleyman Paşa'nın yerine Mısır valisi oldu. Ancak valiliği döneminde Mısır'da hüküm süren kıtlık ve artan yiyecek fiyatları yüzünden büyük sıkıntı yaşadı. Başarısızlığa uğrayarak Cemâziyelâhir 1117'de (Eylül-Ekim 1705) azledildi ve Rodos adasında ikamete gönderildi. Râmi Mehmed Paşa 15 Zilhicce 1119'da (8 Mart 1708) Rodos'ta vefat etti.²⁹

Râmi Mehmed Paşa'nın bilinen başlıca eserleri şunlardır: Sulhnâme (Vekâyi'-i Musâlaha). Murahhas olarak bulunduğu Karlofça Antlaşması'nı anlatan, antlaşmanın hazırlık safhalarından itibaren müzakerelerin cereyanı ve antlaşma maddeleri hakkında bilgi veren bir eserdir. Millet (Reşid Efendi, nr. 685) ve İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 268) kütüphanelerinde nüshaları vardır. Devrinin önemli şairlerinden kabul edilen Râmi Mehmed Paşa'nın şiirlerini ihtiva eden divanını Ali Fuat Bilkan *Râmi Paşa Divançesi* adıyla neşretmiştir (İstanbul 1998). Divandan bazı şiir örnekleri damadı Sâlim'in Tezkire'sinde yer almaktadır (İstanbul 1315, s. 255-258). Ayrıca sadâretteki halefi Daltaban Mustafa Paşa'nın dilinin bozukluğunu anlatan *Istîlâhât-ı Daltabaniyye* adlı bir risâle yazdığı belirtilir.³⁰

Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı olarak bilinen münşeât mecmuası Viyana Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan AF 159 numaralı el yazmasıdır. Eser Râmi Mehmed Paşa'nın sadaretinden yani 6 Ramazan 1114 (24 Ocak 1703) tarihinden 8 Rebiülevvel 1116 (11 Temmuz 1704) tarihe kadar sadrazamlar tarafından yazılan mektupların derlenmesiyle oluşmuştur. Eser Râmi Mehmed Paşa'nın sadaretiyle başladığı için Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı olarak bilinmektedir. Fakat eserdeki mektupların derleyeni belli değildir.³¹

Râmi Mehmed Paşa'nın te'lif ettiği *Hülâsatü'l-İnşâ* isimli bir münşeât mecmuası vardır. Bu mecmua İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T5492 numaralı yazmanın 67-77 numaralı varaklarıdır. Râmi Mehmed Paşa bu eseri Reisülkütüblük'tan azledilip İstanbul'da ikamet ettiği 1697 senesinde, babasının mesleği olan kâtipliğe heveslenen oğlu Molla Hasan'a "fenn-i kitâbet ve kavaid-i mektubu" öğretmek için yazmıştır. Didaktik bir münşeât olan *Hülâsatü'l-İnşâ* isimli eser on üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar; adâb-ı kitâbet, lisan-ı kitâbette istimal olunan elfaz, tevârih-i mektib (mektubun tarihçesi), meratib-i mektabi, usûl-i seb'a-i levâzım (lâzım olan yedi usûl), şıkk-ı kavaid-i kalem (kalem kaideleri), kat' ve katt-ı kalem beyanı (kalem kesme, traş etme), tarif-i evsaf-ı kalem, kavaid-i defatir (defter kaideleri), müd ve kıl ve şinik ahvaline müteallık hususlar, zirâf ve dakika ve mesâkil ve derâhim, ulûfe hakkında olan hesap ve rüsûmat ve sair ahvalin beyanlarıdır.³²

Adâb-ı kitâbet bölümünde herkesin derecesine uygun elkab kullanılması, o dönemde kullanılmayan kelimelerin mektupta yazılmaması, mektubu tamamladıktan sonra

28 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 835, Anonim Osmanlı Tarihi, s. 274-275

29 Recep Ahışalı, a.g.m. s. 450

30 Recep Ahışalı, a.g.m. s. 450

31 Ersin Kırca, "Sadaret Yazışmalarını Hâvî Bir Münşeât Mecmuası (1114-1116/1703-1704), İnceleme-Metin"; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014, s. 52

32 Râmi Mehmed Paşa, *Hülâsatü'l-İnşâ*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, T5492, s. 68-77

sağ tarafından makasla kesilmesi, mektubun sonunda kağıdın üzerine rig ya da toprak saçılması, alt makamdan üst makama mektup yazılırken sözü uzatmadan muhtasar bir şekilde yazılması, mektubun temiz kağıt üzerine ve düzgün imla ile yazılması, mektup bitirildikten sonra baştan sona okunup imla yanlışlıkları veya eksikliklerin düzeltilmesi gibi hususlar belirtilmiştir.

İkinci fasılda menşur, tevki', nişan, emir, risale, hüccet, sakk vedia, kabale, ceride, harita, mürasele, ruk'a, ser-name, vesika, temessük; üçüncü fasılda mektuplara tarih yazılması, hürmetleyâd edilen aylar, gurre, evail, evahir ve selh gibi kavramlar açıklanmıştır.

Dördüncü ve beşinci fasıllarda mektupların mertebe ve uuslleri yani hitap, elkab, dua, selam ve arz-ı mektup ve mektubun sonunda tarih yazılması gibi rükünlerden bahsedilir. Hangi mertebedeki kişiye ne tür elkab ve dua kelimeleri kullanılacağı örneklerle beyan edilmiştir.

Altıncı ve yedinci fasıllarda mektup yazılan kalemin ismi ve özellikleri ile kalemin nasıl traş edilmesi gerektiği anlatılır. Onuncu fasılda da kalem türleri hakkında bilgi verilmiştir. Sekizinci fasılda Arap harflerinin ortaya çıkışı ile bu harfleri ilk kullanmaya başlayan Yufes ve İbn-i Mukle'den bahsedilmektedir.

Dokuzuncu fasılda kâtip ve münşilerde bulunması gereken özelliklerden bahsedilmektedir. Buna göre kâtiplerin çeşitli ilimlere vâkıf olması, şiir ve beyitler yazabilmesi, bir miktar Arapça ve Farsça bilmesi lazımdır. Ayrıca kâtiplerde bulunması gereken en önemli özelliklerden biri sır saklamaktır. Devlet adamlarının yazdırdığı sırrı saklayabilmesi gerekmektedir. On birinci fasılda defter tutulma kaideleri anlatılmaktadır. On ikinci ve on üçüncü fasıllarda ise müd, kise, keyl, kadeh, şinik, şer; zirâ', dakika, kırât, miskal ve dirhem gibi ölçü birimleri ile vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

4- Hulâsa-i İnşâ - Metin

[67-b] Hâzâ hulâsa-i inşâ an-te'lîfât-ı hazret-i Râmi Mehemmed Paşa

Hamdü bâ-hadd ol pâk-i lâ-yezâl ve senâ-yı lâ-yu'ad ol pâdişâh-ı bâ-zevâle olsun ki; vücûd-ı insânî âlem-i ademden peydâ eyledi. *Hâzâ min fadli rabbî* ve salavât-ı bâ-nihâye ol sultânü'l-enbiyâ, burhânü'l-etkiyâ, habîb-i Hudâ hazret-i Muhammed Mustafa *aleyhi's-selâti ve't-tehâyâ* üzerine olsun kim; delîl-i râh-ı cennet ve şefî'-i ussât-ı ümmetdir. Ve dahi âl ü eshâbı üzerine olsun kim, tarî-i dîn-i mübîninde sa'y-ı belîğ ve ictihâd-ı bâ-dirîğ eylemişler.

Sebeb-i tertîb-î inşâ budur ki:

Bundan akdem re'îsü'l-küttâb iken azl ve Âsitâne-i sa'âdetde ikâmetimiz fermân olundukda tehi-destliğimiz eyyâm olmağla oğlum Molla Hasan'ın babası tarîki olan kitâbete derûnunda alâka-i kesîresi olduğun iş'âr itmekle binâ'en-alâ-zâlik bir kâtib-i nev-hevese fenn-i kitâbeti bilmek ve merâsim-i resmini mürâ'ât ve kavâ'id-i mektûbî ez-cümle icrâ itmek lâzım ve mühimm olmağla oğlum merkûmun hîn-i talebinde haddi mertebesi tedvîn ve on üç fasl üzre bu risâle-i garâyibi cem' eyledim. İktizâ ider kim, dîn ü devlet-i

Ahmedî ve âyin-i şerî'ât-ı Muhammedî süyûf ile mazbût ve zabt [68-a] dahi aklâm birle merbûtdur. Nizâm-ı âlem ve zabt-ı benî Âdem kılıç ve kalem iledir. Kitâbet bu âlem-i rüzgârda eşref-i sanâyî'dendir.

İmdi oğul Hasan, himmetim sana âlî olmağla ibtidâ haddin kadar senin için ale'l- ihtisâr bu rütbe tesvîd eyledim. Umûr-ı kitâbeti vech-i lâyıkı üzere edâya kâdir olan dâ'imâ ulemâ-i âlî-kadrin mahbûbı ve ümerâ-i sâhib-i sadrın matlûb ve mergûbudur. İmdi erbâb-ı kalem killet-i dînar u direm (dirhem) çekmez. Zîrâ kitâbet beyne'l-cuhmûr cemî san'atlardan müselleme ve neticesi bâ'is-i devlet ve müceb-i rif'atdır.

Fasl-ı evvel âdâb-ı kitâbet beyânındadır. Fasl-ı sâni lisân-ı kitâbda istî'mâl olunan elfâz beyânındadır. Fasl-ı sâlis tevârih-i mekâtib beyânındadır. Fasl-ı râbî' merâtib-i mekâtib beyânındadır. Fasl-ı hâmis usûl-i seb'a-i levâzım beyânındadır. Fasl-ı sâdis şıkk-ı kavâ'id-i kalem beyânındadır. Fasl-ı sâbî' kat' ve katt-ı kalem beyânındadır. Fasl-ı sâmin ibtidâ-yı zuhûr-ı hat beyânındadır. Fasl-ı âşir ta'rîf ve evsâf-ı kalem beyânındadır. Fasl-ı hâdî aşer kavâ'id-i defâtir beyânındadır. Fasl-ı sâni aşer müd ve keyl ve şinik ahvâline müte'allik husûs beyânındadır. Fasl-ı sâlis aşer zirâ' ve dakîka ve mesâkil ve derâhim ale'l-kadr ulûfe hakkında olan hesâb ve rüsûmât ve sâ'ir ahvâl beyânındadır.

Fasl-ı evvel: Âdâb-ı kitâbet beyânındadır.

İlm-i kitâbetin edibleri bî-hadd ve bî-hesâbdır. Cümleden kat'-ı nazar beş gûne edebin bilmek lâzımdır ki şu kâtib kâtib olmuş denile. [68-b] Edeb-i evvel: Kâtibe lâzım olan unvân-ı mektûbı ve ta'rîf ve elkâbı ve su'âl ve cevâbı her kimsenin zâtına lâyıık ve rütbesine muvâfık tahrîr ide. Ednâlara a'lâ elkâb ve a'lâlara ednâ hitâb istihzâdır. Bunları bir hoşça mülâhaza ide. İstî'mâl olunmayan ibârâtı yazmaya ve her kelâmın üzerine îrâb komaya meğer mahall-i şübhe ola. Ol zamân îrâbıyla yaz. Mâni' değildir. Ve mektûbı tamâm eyledikde sağ cânibinden mikrâsla kesmek lâzımdır. Üstâdlar buna iki ma'nâ vermişlerdir. Biri budur ki; Hazret-i Süleymân *salavâtullahi alâ nebiyyinâ ve aleyhi* Hazret-i Belkıs'a Hüdühüd ile irsâl eylediği nâme Hüdühüd ağzında götürür iken ısladup, nâme Belkıs'ın eline vâsıl oldukda ol mahall kopup, pür-nişân olmağla ol nebî-i mükerrerimin zevce-i mutahharalarına teberrüken mektûbların sağ tarafın kesmeğe bâ'is budur. Biri dahi oldur ki; şekl-i terbi'a müşâbih olmaya. Şekl-i terbi' budur ki; diyâr-ı Acem'de gürûh-ı zındıklar kitâb ve gerek mektûb sâ'ir her ne olur ise olsun yazdıkları kâğıdı çâr köşe itmek anların âdet-i bâtilalarından olmağla anlara mütâba'at bulunmasun deyu mektûbun sağ cânibini kesmeğe bâ'is bu ola.

Ve mektûbun ibtidâsında evâ'ilde mazmûnuna münâsib ismullah yazarlar imiş. Meselâ vakt-i in'âmda Hüve'l-Muhsin, Hüve'l-Mu'tî, kefâletde Hüve'l-Kefîl, vekâletde Hüve'l-Vekîl, sefer ve gazâda Hüve'l-Mu'în, Hüve'l-Müste'ân gibi ve sâ'ir mefhûmına göre ismullah yazarlar imiş. Sonra mektûblar ayaklar altında ve mezbelelerde sürünüp, bâ'is-i günâh olmağla terk olunup, ancak yerine halka işâretiyle [69-a] iktifâ olunmuşdur. Ol dahi besmele yerine kâ'im olmak üzeredir. Lâkin temessükâtta Nu'mân bin Sâbit yazıldığı derûn-ı temessükde olan akçenin edâsında bâ'is ve kezâlik mektûbların üzerine dahi Şeyh Ma'rûf-ı Kerhî *rahmetullahi aleyh* yazmak vusulüne sebep olduğu kerrât-ile tecrübe olunmuşdur. Bunları yazmak dahi edebdendir. Ve itmâm-ı mektûbda üzerine rig yâhud toprak saçmak sünnetdir. Ve hakkında hadîs-i şerîf vârid olmuşdur. Kitâb-ı inşâda hadîs

yazmak münâsib değildir. Ana binâ'en yazılmamıştır.

Ol beş edebden edeb-i sâni ednâdan a'lâya mektûb yazıldıkda muhtasar yazıla. Meğer tavsîliyle (tafsîliyle) eşedd-i ihtiyâc ile iktizâ ide. Ol zamân mâni' değildir. Kezâlik vüzerâ ve ümerâya arz yâhud maksûd-ı hâl yazıldıkda az yaza. Sözü uzatmaya. Ve mektûb yazdıran kimesnenin her sözüne i'tibâr ve amel itmeyüp, dosttan dosta mahabbete hâle virecek söz yazmadan ve ba'zı halt kelâmından mazarratı zuhûr idecek sözleri tahrîrden ihtirâz ide. Mektûb yazdıran halt kelâmın ricâl ile def' ve bir hüsn-i ta'bîr ide. Hâsılı edebden hâric söz yazmaya.

Edeb-i sâlis; akrândan emsâle ve dostdan yârâna mektûb tahrîr olundukda derûnunda tatvîl-i kelâm itmek ve ebyât-ı eş'âr yazmak mâni' değildir. Ba'dehu ta'zîm ve tekrîm ile hatm-i kelâm eyleye.

Edeb-î râbi'; mektûb pâk kâğıd üzerine yazıla. Hattâ iyân u imlâsı [69-b] sahîh ola. Hüsn-i hat olmaz ise imlâda sehv ü sakat olmaya. Oğlum Hasan hatta da sa'y ile hüsn-i hatta nâ'il olanlar ser-firâz-ı âlem olurlar. Beyt:

Gerçi hattı kâtibin zibâ gerek, Bî-bedel, bî-misl, bî-hemtâ gerek

Hüsn-i hat ancak hurûfun nakşıdır. Kâtibe imlâ ile inşâ gerek

Edeb-i hâmis; çünkü mektûb tamâm ola, kâtibe lâzım olan başından âhirine dek okuya kim imlâsına sakat ve bir kalmış hurûf ve kelâm var ise tashih ve tahrîr eyleye ki kâtib câhil dimiyeler. Fasl-ı evvel çûn ki hep oldı tamâm, fasl-ı sâni'den virem sana peyâm.

Fasl-ı sâni: Lisân-ı kitâbetde isti'mâl olunan elfâz beyânındadır.

Her ne dürlü yazı ile olur ise olsun, mektûbun ma'nâsı mutlak yazılmış kâğıda derler. Mektûb vüzerâ ve avâm beyninde dîvânî hat ile ve ulemâ mâ-beyninde ta'lîk yazı ile makbûldür. Sâ'ir halk arasında her ne makûle yazı ile olur ise olsun mâni' değildir.

Menşûr: Pâdişâhların zîr-i hükûmetlerinde zabt u tasarruf için virdikleri kâğıda dirler. **Tevkî'**: Tuğrâ-yı pâdişâha dirler. Ve pâdişâhların nişânlarına dahi dirler. **Nişân:** Vüzerâ ve ümerâ ve mîr-i mîrân imzâlarına dirler. Ve pâdişâhlar tevkî'lerine dahi nişân itlâk olunur. Hâsıl mektûb sâhibinin ismi kande zikr olunur ise mektûb nişân olur.

Emir: Ulü'l-emr olanlar fasl-ı muhâsamât ve sâ'ir mühimmât için yazup virdikleri kâğıda dirler. **Risâle:** ulemâ ve sülehânın mekâtibine dirler. **Hüccet:** Taraf-ı şer'den alınan senede dirler. **Sakk:** Kādîların sicillerine dirler. **Vedî'a:** Kādîların sicillât sûretine dirler. [70-a] mühürlü ve imzâlu ola. Şöyle sûret kim, derûnunda bey' ü şirâ ve da'vâ mün'akid ola. **Kabâle:** Mümzâ kuzât defterlerine ve sicill ü hüccete dirler. **Cerîde:** Lugatda şol kîseye dirler ki deriden ola. Istilâhda kitâbda kādîlardan kādîlara nakl-i şehâde için gönderilen mektûblara ve der-kîse olunmuş defter ve nâmeye dahi dirler. **Harita:** Hesâb defterine derler. **Mürâsele:** Kuzât tarafından ihzâr-ı şer' için virilen kâğıda ve ahbâbın birbirlerine irsâl eyledikleri kâğıda dirler. **Ruk'a:** Şol kâğıda dirler ki bir mühimm umûr recâ ve acz ve tazallüm yazıla. Hâsılı ednâdan a'lâya arz u hâcet-nümâyâ dirler. **Ser-nâme:** Mektûbun

evvelinde olan hitâb ve elkâba dirler. Vezîde: Mektûbun içinde olan mahall-i recâya dirler. **Vesîka:** Şol mektûba dirler ki anda tahiyyât, du‘â ve şefâ‘at ve recâsın derc ola. **Temessük:** Şol vasat kâğıda dirler ki, derûnunda tahrîr olunan ahvâl mürûr-ı eyyâm ile ferâmûş olunmaya. İmdi bunları küttâba bilmek lâzımdır. Fasl-ı sâni oldu ise ger tamâm, fasl-ı sâlisde oğul ve gele kelâm.

Fasl-ı sâlis: Tevârih-i mekâtib beyânındadır.

Küttâba lâzım olan kaçan menşûr-ı sultânî ve evâmîr-i dîvânî ve arz-ı vüzerâ ve mîr-i mîrân ve tezkere ve temessükât yazıldıkda lâbüdd bir mahallinde târih yazılmak lâzımdır. Târih mektûbların rûkn-i a‘zamıdır. Dört ayda ta‘zîmen şehir yazılmak gerekdir. reb‘ü’l-evvel ve reb‘ü’l-âhir, şehir-i receb ve şehir-i ramazân. Ve her ayın evvel gününe üç güne dek gurre ve üç günden on güne dek evâil ve ondan yirmiye dek evâsıt [70-b] yirmiden otuza varınca evâhir dirler. Ve bir nev‘ dehr evvelinden onuna varınca aşr-i evvel, onundan yirmiye varınca aşr-i evsat, yirmisinden otuza varınca aşr-i âhir dirler. Ve ayın âhir gününe selh dinür. Bunları dahi bilmek lâzımdır. Fasl-ı sâlisden idüp nakl ü beyân, fasl-ı râbîden olur müşkil iyân.

Fasl-ı râbî: Merâtib-i mekâtib beyânındadır.

Merâtib-i mekâtib yedi mertebe üzerine binâ olunmuşdur. Mertebe-i evvel; hitâb ve elkâbdır. Mertebe-i evvel meselâ sultânım ağa-yı celîlü’l-kadr efendim, paşa-yı celîlü’ş-şân, ağa-yı kâm-bahş-ı kâm-kâra gibi. Mertebe-i sâni; mektûba münâsib du‘âdır. *Edâmallahü ömrühü* ve sâir bunun gibi du‘âlardır. Mertebe-i sâlis; teblîğ-i selâm ve tahiyyât ve izhâr-ı mahabbet senâver, meselâ tahiyyât-ı sâfiyât-ı mahabbet-âyât ve bunun emsâli kelimât gibi. Mertebe-i râbî; zikr-i eşvâk ve izhâr-ı mahabbet ve iştiyâkdır. Meselâ deryâ-yı mahabbetleri cûş u hurûş ve vüfûr-ı mürüvvetleri tefevvüc idüp, taraf-ı senâ-hânların su‘âle himmet buyurulur ise akrândan akrâna oldukda beyt: ()

Mertebe-i hâmis; temennâ-yı mülâkat ve müşâhede-i zâtdır. Meselâ ol hudâvend-i zü’l-celâl dergâhından temennâ olunur ki, alâ esîrî’l-hâl mülâkât-ı zât-ı melek-hısâl ve müşâhede-i cemâl-i bâ-kemâl birle bu muhibb-i muhlisü’l-bâl memnûn ve mesrûr buyurula. Mertebe-i sâdis; arz-ı mektûbdur. Meselâ mektûb-ı sadâkat-şümûl izz-i huzûrlarına vusûl buldukda mercûdur ki; filân husûsda vüfûr-ı mürüvvetleri masrûf ve mebzûl buyurula. Mertebe-i sâbi; mektûb-ı du‘â ile hatm idüp, ihtisâs yazmaktır. [71-a] Bâkî hemîşe vücûd-ı âli ve bunun emsâli ihtisâs gibi zikrolunan yedi mertebe[y]i kâtibe bilmek ehemm ve elzemdir. Fasl-ı râbî buldı şâhım çün hitâm, fasl-ı hâmisden al oğlum sen peyâm.

Fasl-ı hâmis: Usûl-i seb‘a-i levâzım-ı mekâtib beyânındadır.

Kâtibe yedi mertebe bildüğü gibi yedi usûl-i levâzım-ı mektûbı dahi bilmek lâzımdır. Usûl-i evvel; hitâbdır ve elkâbdır. Elkâb-ı ulemâ: Sadrî’ş-şerî‘at, fahrî’l-İslâm gibi ziyâde ikrâm kâsd olundukda ulemâ’l-millet ve‘d-devlet ve‘d-dünyâ ve‘d-dîn, şemsü’l-e‘immet, sultânü’l-ulemâ gibi. Elkâb-ı mukarrebîn: Mu‘temedü‘d-devlet, umdetü’l-havâss. Elkâb-ı selâtîn: Pâdişâh-ı Ferîdûn-fer, Cemşid-i hûr-tal‘at, hakân-ı keyvân-rif‘at, şehir-yâr-ı cihân-gîr gibi. Elkâb-ı şehzâde: Nihâl-i hadîka-i saltanat, nûr-ı çerâğ-ı memleket, şems-i felek-i sa‘âdet, bedr-i semâ-i ismet, dürr-i sade‘f-i pâdişâhî, şehzâde-i civân-baht gibi. Elkâb-ı

vüzerâ: Hâmî-i beyzâ-yı devlet, dâ'î-i melik-i memleket, düstûr-ı nişân-ı Ââfü'l-ahd ve'z-zamân, müşîr-i umûrüs-saltanat gibi. Ümerâya: Sâhibü'l-izz ve't-temkîn, zahîrû'l-mülûk. Elkâb-ı ulemâ: Hadîka-i hadâyik-i ulûm ve ma'ârif, hadeka-i bâsiretü'd-dekâyık ve'l-letâyif, allâmü'l-vera, alemü'l-Hudâ bunlar elkâb-ı eşrafıdır. Sâ'iri kâtibin iz'ânına müfevvezdir. Esnâf-ı beşerin elkâbında bu makûle iz'âz lâzım değildir.

Asl-ı sâni, mektûba münâsib du'â ve muktezâ-yı hâle ri'âyetdir. Du'â-yı mülûk: *Hulledallahü mülkühu ve saltanatühu ve ifâzehu ale'l-âlemîne adlühü ve ihsânühü*. Du'â-yı mukarrebîn: *Etâlallahü bekâhû*. Du'â-yı vüzerâ: *Ca'alallahü bâbehuş-şerîf ve maksade'l-encâh ve hâcetü'l-âlemîn* gibi. Du'â-yı ümerâ: *Î'lallahü şânühüş-şerîf bi-mekânihî*. Du'â-yı meşâyih: [71-b] *Hulledallahü zilâle irşadehu*. Erbâb-ı devlete: *Î'lallahü kadrühü, refa'ahullahü devletühî* gibi. Du'â-yı ebeveyn; *Hulledallahü zilâle devletühü ve refetühü ve şefkatühü*. Du'â-yı evlâd: *Ebkallahü ömrühü*. Du'â-yı benât: *Enbetehullahü te'âlâ hasenen*.

Asl-ı sâlis, teblîg-i selâm ve tahiyyâtdır. Maksud u merâm ne ise selâm ve tahiyyât oldur. Asl-ı râbî, şerh ve şevk ve arz-ı iştiyâkdır. Ol dahi derûnunda musammem ve cây-gîr olan ahvâldir. Asl-ı hâmis, temennâ-yı mülâkâtdır. Kendü hatununa mâni' değildir. Sâ'ir nîsâ tâ'ifesinden olmayup, mahremi olmayanlara şerh-i iştiyâk mutasavver değildir.

Asl-ı sâdis, arz-ı mektûbdur. İmdi kâtib-i fâ'ik olana lâzım olan budur ki: münâsib olan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfe ve durûb-ı emsâl ve ebyât ve eş'âr ile kelâmı tezyîn eyleye. Mahallinde olan elfâzı yazmakda ve yazılması nâ-münâsib olan kelâmı yazmkadan ihtirâz eyleye. Münâsib elfâz bunlardır: Zât-ı melek-sifât, cenâb-ı sa'âdet-me'âb, dergâh-ı gerdûn-iştibâh, eyvân-ı keyvân-ı rif'at ve himmet-i kimyâ, hâsiyet-i kalem gevher-i nisâra zihn-i müşkil-güşâ gibi bunun emsâli her ne vâki' olur ise du'âlarında münâsib vech üzere ri'âyet lâzımdır. Hızâne-i âmire ömrehullahu te'âlâ ilâ yevmi'l-ahsenede asâkir-i mansûre nasrahumullahu bi'l-fevz ve'n-nusre gibi. Bunlar birer misâldir. Sâ'iri kâtibin iz'ânına müfevvezdir.

Asl-ı sâbi mektûbda târîh yazup nişân itmekdir. Server-i kâ'inâ[t] kâtibin keremi hatmidir deyu buyurmuşlardır. Kâtibe lâzım olan herkesin mîqdârına göre imzâ ve nişân yaza. A'lâlara muhibb-i muhlis, [72-a] muhibb-i müştâk; mertebe-i müsâvîde dâ'î-i muhlis, dâ'î-i devlet, dâ'î-i devlet-hâh, dâ'î-i devlet-cûy; mertebe-i ednâda ekallü'l-abd, ahkerü'l-ibâd, el-abdü'z-za'îf, el-abdü'l-fakîr, bende-i muhlis-i sâdikü'l-ihlâs, çâker-i dîrîne, çâker-i za'îf, bende-i devlet-hâh. Bu minvâl³³ üzere mektûbda bende tahrîrine imzâlardır. Lâkin imzâ şol kimesnenin imzâsına derler ki, yazdığı mektûb ve tezkere ya hükmü nâfiz ola, ta'zîm için yâhud beyân-ı hâl ola. Ve mektûbların elkâbını ser-nâmeden yukaru yazalar. Ol satırın başına berâber ola. Ve imzâ satır-ı âhirin sol cânibinde tahrîr ola. Fî zamâninâ bu kâ'ideler cârîdir. Ammâ vüzerâ ve mîr-i mîrân ve ümerânın eyâletlerinde olanlara mekâtib tahrîr olundukda nişânı sağ cânibinde satır-ı evvelin berâberinde yazıla. Satırları seyrek yazıla. Hem-vâr ola. Re'âyâya yazıldıkda satırları sık yazıla ve i'râb konmaya. İ'râb şol makûlelerde olur ki meselâ tîşim tebessüm gibi. Ve mektûbı du'â ile tamâm ide. Du'â dahi müstahsen ola. Kâtib-i şirin-edâ bu edâları bildikden sonra lisân-ı asr üzere tertîb itmek küttâb-ı dekâyık-şinâs kemâlindedir. Fasl-ı hâmisden görün mihr ü atâ, fasl-ı sâdisden

33 Metinde "minvân" yazılmıştır.

dahi olur safâ.

Fasl-ı sâdis şikk-ı kavâ'id-i kalem beyânındadır.

Kalemde cılga dirler bir mahall vardır. O kalemin yortıdır. Anı nısfına dek şakk ide cılgadır. Az ve katî muharref kat' ide. Kâmiller böyle bulmuşlar ki kalemin yazan şikkına ânî yazmayan cânibine vahşî dirler. Sülüs ve nesih ve rik'a bu üç kalemde vahşî tarafı bir nokta ve kalem-i dîvânî ve kırmada ânî tarafı [72-b] iki nokta vahşî tarafı bir nokta ola. Kalem-i ta'likde berâber ola. Hüsn-i hatta kâtib olan tecrübeden hâlî olmaya.

Hikâyet-i münâsib: İbrahim bin Hâlid hazretleri yazı yazar iken asrının hattâtı Abdulmecid yazusun beğenüp zikrolunduğu üzere nasihat eylemiş. Ol dahi amel itmekle hattı terakkî bulmağla teberrüken bu mahalle tahrîr olundu. Fasl-ı sâlis buldı oğlum çün hitâm, fasl-ı sâbi'den işit özge kelâm.

Fasl-ı sâbi': Kat' ve katt-ı kalem beyânındadır.

Katt ile kat'ın farkı budur ki, katt didikde murâd makta' üzere kesen dimekdir. Kat' anı tırâş idüp yontmaktır. Bu edâ hüsn-i hat zuhûruna bâ'is olur. Fasl-ı sâbi' oldı ise ihtisâr fasl-ı sâminden ideyim âşikâr.

Fasl-ı sâmin: İbtidâ-yı zuhûr-ı hat beyânındadır.

İbtidâ kalem ve hat İdris nebî salavâtullahi alâ nebiyyinâ hazretlerinden zuhûr itmişdir. Andan sonra bu rüzgâra nice üstâd gelüp, hezâr kalemler peydâ eylemişlerdir. İbtidâ zuhûr iden hat, hatt-ı Yufesdir. İbn-i Mukle zuhûruna dek isti'mâl olunur. İbn-i Mukle hatt-ı Arabî'ye tahvîl eylemişdir. Ba'dehu Mukle'nin şâkirdi İbn-i Bevvâb Halîfe bir zamânda iltifâtıyla hattât olup mu'teber olmuşdur. Ba'dehu İbn-i Bevvâb'ın şâkirdi Yâkût zuhûr idüp, iltifât sebebiyle hatta mâlik olup, Cemâleddin Hattât nâmiyla meşhûr olmuşdur. İbtidâ hattâtlık nâmı Yâkût'dan zuhûr itmişdir.

Hikâyât-ı münâsib: Hulefâ-yı âl-i Abbâs'dan Muktedir Billah halîfe iken İbn-i Mukl'i on altı sene vezîr itmişdir. Halîfe vefât idüp, Kâhir Billah halîfe olup, ol dahi vezîr idüp, bir gün [73-a] gazab idüp, sağ elin kat' idüp, azl itmeyüp, maktû' eline kalem bağlayup, kemâ fi'l-evvel yazı yazar idi. Ba'dehu yine gazab idüp, lisânın kat' idüp, andan vefât itmişdir. Fasl-ı sâmin çün tamâm oldı dilâ(?) fasl-ı tâsi'den haber virdim sana.

Fasl-ı tâsi' ehl-i kalem beyânındadır.

Ne asl yazı yazar ise yazsun, ol âdeme kâtib dirler. Kâtib yazıcı ma'nâsındadır. Hüsn-i hatta mâlik olur ise ehl-i kalem dirler. Hüsn-i hat ve imlâ ve ma'rifet bir kâtibde bulunmak muhâldir. İkiisi dahi bulunmak müşkildir. Husûsan nesih ve sülüs kâtibleri ekseriyâ câhil olurlar. Ulemâ ve zurefâ beynlerinde ehl-i kalem didikleri envâ'-ı ma'ârifât ile mâlâmâl ola. Ashâb-ı devlet ve erkân-ı saltanatın umûrî tedbîr ve mesâlihlerin ahsen vech üzere tahrîr ide. Ol makûle âdeme ehl-i kalem dinür. Ebyât-ı eş'âr tarhına kâdir ise ziyâde münşî

olmak mukarrerdir. Bir mîkdâr Arabî ve bir mîkdâr Fârisî olmak lâzımdır. Yalnız Türkî ile olmaz. Kâtib sır saklamak gerekdir. Erbâb-ı devletin yazdırduğı sırrı saklaya. Zîrâ kalem ile iklîm-i memleket zabt olunur. Kâtibe lâzım olan yedi mertebe ve yedi usûle ri'âyetden hâlî olmaya. Fasl-ı tâsî' hatm oldu ey per, fasl-ı âşirden dahi al gel haber.

Fasl-ı âşir: Ta'rîf-i kalem beyânındadır.

Kalem altı dürlü olur. Üç bölüğü eyü olur. Evvelki surh reng ola eyüdür. İkinci beyâz rengi müşâbih ola eyüdür. Üçüncü pek ola eyüdür. Üç dürlüsü dahi fenâdır. Ammâ ba'zı ukalâ dimişler ki siyâh reng kalemin başı ağır ola eyü olur dimişler. İmdi kâtibe lâzım olan [73-b] kalemin dahi her ahvâlini bile ki hüsn-i hatta mâlik ola. Kâtibler bu bâbda tecrübeden hâlî olmayalar. fasl-ı âşir buldı itmâm-ı kelam, on birinci fasla it intizâm.

Fasl-ı hâdî aşer: Kavâ'id-i defâtir beyânındadır.

Ahvâl-i defterde şürût ve kuyûd çokdur. Evvelâ kâğıdı bir eyüce râst eyledikten sonra ibtidâ sûret yâhud der-beyân-ı filân mâdde her ne ise çekilür yâhud îrâdî'l-ma'rûf yâhud ihrâcât çekilür. İrâdât mukâta'a muhâsebe asl yâhud tahvîl tahvîlât yâhud el-makbûz el-bâkî vaz' min zâlik el-bâkî yâhud be-cihet-i filân yâhud icârât ve mahsûlât deyu çekilür. Hâsılı muktezâ-yı deftere göre keşîde çekmek kavâ'id-i defterdendir. Ammâ cevâhir kısmını habbe ve dâne ve mevzûnâtda kırât ve çekirdek, gümüş altında miskâl, mesâkîl, dînâr, denânîr, kerestede kat' pâre yazılır. Asel ve revganda kıyye ve kantar yazılır. Hubûbâtta pirinç ve buğday ve şa'îr ve bunun emsâli şeyde müd, emdâd ve keyl ve külçe yazılır. Davar yükünde haml ve hamlât yazılır. Araba yükünde acl ve aclât yazılır. Kumâş ve kâlice cinsinden zirâ' ve zerî' ve kere yazılır. Bütün kumâşdan tâk, tâkât yazılır. Giyecek kısmına esvâb ve câme yazılır. Üzüm ve incir ve keten ve penbe ve bunun emsâli eşyâda vukiyye ve kantâr ve lovut yazılır. Katır ve deve cinsi ki ahurda beslenür ola, dokuz re's ata bir tavla, altı re's deveye bir katâr ve matâr dahi dirler. Kanatlu cins olur ise tavuz ve kaz ve ördek ve göğercin gibi olan eşyâda cenâh yazılır. İmdi sekizde [74-a] gülle yazılır. Zikrolunan kavâ'id üzere defter yazmak dahi âdâb-ı küttâbdandır. On birinci faslı itmâm eyledin, on ikinci faslı dahi söyledin.

Fasl-ı isnâ-aşer: Müd ve keyl ve şinik beyânındadır.

Müd yirmi kiledir. Eslâf muhâsibler kileyi elli kadeh farz iderler, kadeh yerine kâse dahi dirler. Ma'nâ birdir. Kadehi yüz habbe tutarlar, kileyi dört rub' idüp şinik dirler. Bir kîle bu hesâb üzere elli kadehdır. Bir kadeh yüz habbedir. Bu takdîrce şinik olur iki şinik yirmi beş kadeh, üç şinik otuz yedi kadeh ve elli habbedir. Bütün kîle elli kadehdır. Bundan murâd dakîk hesâb vâkî' arandıkda anı temyîz içündür. Gelelim ahvâl-i şinike. Şinik on iki kadeh elli habbedir. Bunun hesâbı müd hesâbındandır. İmdi oğul müd ve keyl ve şinik ahvâlinde tahrîr olunan mâddelerde baban kâtib olmağla bir kâ'ide bulmuşdur. Meselâ ze'âmet, bir ze'âmet ve tîmâr bir âdeme tevcih olundukda berâtlarında elbette birkaç karye vardır. Ol karyelerden vakt olur ki ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî icmâl mûcebince on nefer müşterek olmak iktizâ eyledikde kânûn-ı pâdişâhî üzre berâtlarının yazularına göre almak için fermân-ı âlîler ihsân olunur. Bir karyenin farazâ yetmiş bin keyl mahsûlü olup, bin altı yüz akçe yazusu olsa ba'zısına elli ve ba'zısına yirmi beş ve yüz ve yüz elli ve dahi ziyâde ve noksân virilse zikrolunan yirmi beş keyl mahsûl mezbûrların berâtlarının yazularına göre

nice taksîm olunur. Hattâ kimesneye ziyâde ve noksân [74-b] virilmeye. Bundan hükkâm-ı vilâyet ve ze'âmet ve erbâb-ı tîmâr ve re'âyâ haberleridir. Tarîki budur ki: Mahsûlü müd hesâbı üzere hesâb ve müdü dahi kîle ve kileyi dahi kadeh ve kâseye ve şiniği dahi kezâlik kadeh idüp, bu vâdî üzere cümlesi berâtlarının yazularına göre hisselerine düşeni alurlar. Mes'ele taksîm-i uzmâdır. On ikinci fasla virdik bir nizâm, on üçüncü ile hatm oldu kelâm.

Fasl-ı sâlis aşer; zirâ' ve dakîka ve kırât ve mesâkîl ve derâhim kâ'idelerin ve ulûfe hakkında ale'l-kadr olan hesâbı ve birkaç dahi hesâblar ve rüsûmât ve bunlara müte'allik ahvâl beyânındadır.

Mes'ele-i tavuk bir hesâb-ı müşkildir. Bir tavuk kırk akçeye olup ve kırk günde bir yumurta yumurtlayup ve kırk yumurta dahi bir akçeye olsa ol tavuğun bahâsı kaç günde hâsıl olur diseler bu hesâbda üç kırk cem' olur. Mâ-beynleri dahi çok ilâcı birkaç kere darba muhtâc olur. İki kırkı birbirine darb idüp, yekûnu üçüncü kırka darb idüp, bu takdîrce yekûn () bin aded ider. Bu aded-i eyyâmıdır. Ba'dehu şeyi adedine taksîm ideriz. Dokuz ay olup, on aded kalur. Anı dahi bir haftaya viririz. Bu kere üç aded bâkî kalur. Bu hesâb üzere tavuğun bahâsı yüz yetmiş sene dokuz ay bir hafta üç günde tahsîl olunmak iktizâ ider. El-hâsıl altmış dört bin eyyâm ider. Eğer yıl ve aya taksîm itmeyüp bu kadar günde olur dersen bu dahi sahîhdır. Murâd bir dakîka fehm itmektir.

Hesâb-ı diğeri; Zeyd, Amr ve Bekir ortak olmuşlar. Meselâ Zeyd beş gurusı koyup altı günden sonra Bekir dahi dokuz gurusı koyup, bunlar cümle ortak olup, [75-a] Zeyd akçe koduğu günden bir ay kâmil bey' ü şirâ idüp, yirmi iki gurusı koyup, dokuz günden sonra Bekir dahi dokuz gurusı koyup, bunlar cümle ortak olup, Zeyd akçe koduğu günden bir ay kâmil bey' ü şirâ idüp, yirmi iki gurusı kâ'ideleri olup, bu takdîrce her biri kâ'ide almak murâd iderler. Hâlbuki günleri ve mâlları muhâlif bunlara darb u taksîm ve tefrik ve zincîr ve muhtâcdır. Oğul ilm-i hesâb müstakil bir ilmdir. anı bunda zikr etsen tatvîl-i kelâma bâ'is olur. Anın içün dahi sana müstakil bir risâle tertîb iderim. Biz gelelim artık hesâba, Zeyd beş gurusı ile otuz gün işledi. Misâli Amr dahi yedi gurusı ile yirmi dört gün işledi. Misâli Bekir dahi dokuz gurusı ile yirmi bir gün işledi. Misâli pes üç yekûnu bir yere getürdük. Anın dahi misâli bunların yekûnları beş yüz yedi eyledi. Bu maksûmun-aleyh olsa gerekdir. Taksîm ibtidâ Zeyd'in yekûnunu kâ'ideye darb eyledik misâli işbu kadar aded olup, taksîm eyledik. Zeyd'e elli gurusı isâbet ider. Bu sû[r]etle iktifâ olundu. Sâ'iri buna kıyâs oluna.

Fî beyân-ı ahvâlî'z-zirâ': Arşun yüz parmakdır. Parmak âdemin yedindeki parmak değildir. Parmak itlâkımız tasvîr-i mes'eledir. Farazâ yüz tel ipliği bir yere cem' idüp, büksek cüssesi ne mîkdâr olur ise parmak dediğimiz budur. Ve bir parmak yüz riştedir. Ve bir rişte yüz târ-ı ankebûtür. Örümcek telidir. Bir arşunun rub'u ol zamân itlak itdiğimiz parmak ile yirmi beş parmak olur. [75-b] nısf arşun elli parmak ve sülüs arşun yetmiş beş parmak olur. Bir rub' arşun dahi dört rub' idüp, her birine kere dirler. Bu kere bunun arşunu sekiz bölük olur. Ol zamân bir rub' arşun dört keredir. Nısfı sekiz kere olur. Üç rub' arşun on iki kere, bütün arşun on altı kere olur. Çarşu halkı galat idüp, anların bir arşunu sekiz rub' imiş. Lâkin yanlış fehm eylemişler. Ammâ hesâbları yine sahîhdır. Anlar iki kere yerine bir rub' dirler ve bir rub' arşuna ol dört kere olsa gerekdir. İki rub' dirler hesâbları yanlış değil ancak arşun sekiz rub' olmak lâzım gelür. Rub' ise nice sekiz olur. Bir gurusı dört rub' olunca bir rub' nice iki rub' olur.

Fî beyân-ı ahvâlî'l-miskâl: Bir miskâl bir buçuk dirhemdir. Bir dirhem on altı çekirdektir. Bu kere bir miskâl yirmi yirmi dört çekirdek olur. Ve bir miskâl yirmi dört kırât olur. Ve bir kırât bazıları dört arpa farz iderler. Üstâdlar miskâl yüz elli şa'îr farz eylemişler. Bu dahi münâsibdir. Bir kırât altı şa'îr ve rub' şa'îr ider. İki kırât on iki buçuk ider. Dört kırât yirmi beş şa'îr ider. Âkil olana bu kadar kifâyet ider.

Geldik miskâle: Miskâl hâli başka bir hesâbdır. Meselâ sekiz aded lâzımdır ki sekiz katup on iki idesin. On iki yazup ve altına bahâsın yazup darb idesin ve mahsûl darb-ı sülüs ihrâc eyledikde bâkîsi miskâl hesâbı olur, bahâsı olur. Meselâ bahâsı yetmiş iki akçeye bahâsı olan şeyin sekiz miskâlinin bahâsı ne iderdi sûreti bu vech üzre [76-a] sekiz yüz altmış dört oldu. Sülüs ihrâc eyledin. Misâl yedi yüz altmış altı akçe eyledi. Kırât dahi darb olundukda mahsûl-i darbdan sülüs ihrâc eylemek gerektir. Bir hoşça fehm olundu. Lâkin yalnız kırât olsa, meselâ miskâli yetmiş iki akçeye farz eylesek dört kırât kaç akçe ider deyu su'âl olundukda kırât sûretleri bâlâda zikr olunmuşdur. Dört kırât yirmi beş şa'îr ider. Yirmi beş yazup ve altına miskâl bahâsı yetmiş ikiyi yazup darb idersen misâl bin sekiz yüz aded olup, imdi sülüs ihrâc eylemek lâzım geldi. Bir birin miskâl idelim bin iki yüz kaldı. İki hânesin tarh eyledik. Misâl on iki kaldı. Akçe bahâsı on iki olduğu ma'lûm oldu.

Fî beyân-ı kavâ'id-i derâhim: Meselâ bin beş yüz akçeye bir şey alınsa, Zeyd yüz otuz beş dirhem, Amr yüz altmış beş dirhem, Bekir yüz dirhem alsalar, bunlardan kaçar akçe alınsa ki hattâ bahâsı dürüst çıka iki darb ile bahâsı ma'lûm olur. Tarîki budur, kaçar dirhem aldılar ise ol dirhemleri yirmi beş adede darb ve dört hâne tarh idersek ne kalur ise ol kadar dirhem bahâsı her birin başka dirhemlerin darb idersek tarh eyledikde ne kalur ise onların bahâları cümle idersek bir iki akçe eksik gelür ise gözden geçirüp cem' ve tarh olunan tashih itdikde ma'lûm olur. [76-b] bu zikr olunan cümle yüklerden gelen eksik iki akçe ile hâsıl olur. Vesk kafîz sağ müd ve dal miskâl min kırât dirhem levâzımdandır. Bunları dahi bilmek kâtibe elzemdir.

Ulûfe hakkında ale'l-fevr olan hesâb beyânındadır. Üstâdlar böyle bulmuşlardır kim bir âdemin günde ne mîkdâr ulûfesi olur ise olsun her evin ale'l-fevr üç günlük ulûfesin hesâb idersek her ne iderse rakamını yazarsın. Sağ tarafına bir sıfır korsun, aylığı o kadar ider. Bir âdemin beş akçesi olsa, üç günlük ulûfesi on beş misâl bir sıfır korsun, aylığı yüz elli akçe ider. Sâ'îr buna kıyâs oluna.

Fî beyân-ı ahvâl-i rüsûmât: Rüsûm ahvâlî günâ-gündür. Ekser diyârda onda bir alınur; ana aşâr-ı şer'iyye dirler. Ba'zı yerde sekizde bir alınur; ana semen dirler. Yüzde on iki buçuk olur. Ba'zı yerde beşde bir alınur; ana hums dirler. Onda bir alındıkda yüz akçeden bu vech üzeredir on akçe ider. Bin akçeden yüz akçe alınur. Yüzde bir hâne binde iki hâne tarh idersen sâ'îrleri buna kıyâs olunur. Sekizde bir oldukda yüz on iki buçuk ider. Her ne kadar olur ise olsun on iki buçuğa darb idüp, üç hâne tarh olunur iken hânesi yüzden otuzu ve bir hâne buçukdan otuzu tarh olunur. Zîrâ buçuğu beş sûretinde yazılır. Misâli ba'zı yerde kırkda bir alınur. Bu takdîrce yüzde iki buçuk olur bu dahi âsândır.

Siyâkat dahi bir güzel rakamdır. Beyne'n-nâs isti'mâl olunur. [77-a] rakam altmış adede dek yazılır.

Ek 1: Hülâsa-i İnşâ isimli eserin ilk sayfası.

KAYNAKÇA

Râmi Mehmed Paşa, *Hülâsa-i İnşâ*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no: T5492, vr. 68-77

Anonim Osmanlı Tarihi, haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 247-248

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 835

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Dersaadet 1317, s. 177

Abdurrahman Daş, "Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Dönemi Hakkında Târihi Kaynak Olarak Münşeât Mecmualarının Değerlendirilmesi" *AÜİFD*, sayı II, s. 205-218

Bekir Kütükoğlu, "Münşeât mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996)*, İstanbul 1998, s. 169-176

Ersin Kırca, *Sadaret Yazışmalarını Hâvî Bir Münşeât Mecmuası (1114-1116/1703-1704)*, *İnceleme-Metin*; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014

Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergîsî'nin Münşeâtı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1995

_____, "Ahmed Dâînin Teressülü", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 (2011), s. 1231-1233

Hasan Gültekin, *Türk Edebiyatında İnşâ: Tarihi Gelişim-Kuram-sözlük ve Metin*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

İsmail Durmuş, «İnşâ», *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, s. 334-337

Mustafa S. Küçükaşçı, "Kâtip", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, s. 49-52

Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşeât Mecmuası: Risala al-Şahabiyya», *Bellekten LXIII*, Sayı: 238 (1999), s. 725-743

Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, TTK Yayınları, Ankara 1998,

Recep Ahışahı, "Râmi Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, s. 449-451